

**Valori ale românilor: 1993-2006.
O perspectivă sociologică**

Coordonatori:

Bogdan Voicu și Mălina Voicu

INSTITUTUL EUROPEAN

2007

Cuprins

Bogdan Voicu, Mălina Voicu

Introducere. România și studiul comparativ al valorilor / 9

Ce sunt valorile? / 9

La ce folosește studiul valorilor? / 10

Abordările contemporane ale valorilor și culturii / 16

Date folosite, intențiile și structura volumului de față / 20

Referințe / 24

Anexa. O selecție a lucrărilor anterioare despre valori sociale produse de echipa dedicată studiului valorilor în România / 27

Claudiu Tufiș

Tovarăși sau cetățeni? Suport pentru democrație și economia de piață / 29

Simultaneitatea tranziției la democrație și economia de piață / 29

Un model de analiză a suportului pentru democrație și economia de piață / 32

Cultură politică / 32

Suport pentru sistemul politico-economic / 34

Suport difuz pentru democrație / 35

Predictori ai suportului difuz pentru democrație / 36

Suport difuz pentru economia de piață / 41

Predictori ai suportului difuz pentru economia de piață / 42

Rezultate / 44

Concluzii / 56

Lista de referințe / 59

Mircea Comșa

Auto-poziționarea ideologică: identificare, sofisticare, fundamente / 65

Relevanța teoretică a conceptelor de stînga și dreapta / 65

Utilizarea conceptelor de stînga și dreapta / 70

Ce se înțelege prin stînga și dreapta? / 76

Stînga sau dreapta? / 79

Relevanța auto-poziționării pe axa stînga - dreapta / 82

Bazele sociale ale auto-poziționării / 87

Bazele partizane ale auto-poziționării / 90

Bazele atitudinal-axiologice ale auto-poziționării / 94

Auto-poziționarea ideologică: între partizanat și valori / 100

Concluzii / 106

Anexe / 109

Lista de referințe / 113

Claudiu Tufiş

Încrederea instituțională – victimă a tranziției postcomuniste / 117

Încredere – aspecte teoretice / 119

Încredere și risc / 120

Încredere și capital social / 121

Încredere instituțională și încredere interpersonală / 122

Încredere și incertitudine / 123

Încredere – modelul de analiză / 126

Variabile dependente / 126

Caracteristici socio-economice / 127

Valori / 127

Poziție în mediul social / 128

Factori psihologici / 129

Evaluări de situație / 130

Tratamentul non-răspunsurilor / 131

Rezultate / 132

Concluzii / 144

Lista de referințe / 147

Mălina Voicu

Religiozitate și revitalizare religioasă în perioada de tranziție / 151

Europa de Est între religiozitate și secularizare? / 152

Strategia de analiză și indicatorii utilizați / 157

Religiozitate și revitalizare religioasă în România post-comunistă / 161

Revitalizarea religioasă: scădere economică sau diversitatea cultelor? / 168

Concluzii / 174

Anexă / 176

Lista de referințe / 178

Valori ale familiei în România și în Europa / 181

Familia între schimbare și stabilitate / 181

Schimbări la nivel demografic / 182

Schimbări în stilurile de viață familială / 184

Importanța familiei / 185

Locul pe care îl ocupă familia în viața individului / 185

Importanța căsătoriei: Căsătoria – o instituție demodată? / 188

Importanța căsătoriei: Toleranța față de diferite aspecte legate de căsătorie și sexualitate / 190

Stiluri de viață alternative: mamele singure / 192

Stiluri de viață alternative: cuplurile consensuale / 194

Roluri și statusuri în familie / 196

Satisfacția față de viața de familie / 198

Modele europene ale orientărilor de valoare legate de familie / 199

Concluzii / 202

Lista de referințe / 204

Paula A. Tufiș

Statut social și valori parentale în socializarea copiilor / 205

Rolul valorilor parentale în reproducerea socială / 209

Caracteristici demografice și valori parentale / 211

Mecanisme de mediere a relației dintre statut social și valori parentale / 213

Date și metodologia analizei empirice / 217

Model și eșantion / 217

Măsurarea valorilor parentale / 220

Determinanții valorilor parentale / 221

Rezultate / 223

Concluzii / 230

Anexe / 234

Comparabilitatea rezultatelor între mediul urban și mediul rural / 234

Rezultate adiționale / 234

Lista de referințe / 238

Respe
Identitate și profil axiologic: identificări valorice la tineri în România / 243
Teorii asupra identităților colective sau „Cum stabilim dacă o anume pasăre este rață?”

244

Dimensiunea axiologică a identității / **248**

Indicatori folosiți și metodologie / **250**

Identificările valorice la tineri: ce fel? / **252**

Identificări valorice la tineri: încotro? / **255**

Concluzii / **259**

Anexa / **261**

Partea A – Indicii utilizați în analizele cluster și ANOVA și modul lor de construcție
261

Partea B – Itemii din scala lui S. Schwartz / **265**

Lista de referințe / **266**

Bogdan Voicu

**Între tradiție și postmodernitate? O dinamică a orientărilor de valoare în România
1993-2005 / 271**

Despre modernizare și postmodernizare / **272**

Atitudini față de protejarea mediului / **278**

Între toleranță și normativism / **279**

Ethosul muncii / **282**

Religiozitatea / **284**

Ordine tradițională sau autonomie? / **285**

Democrație sau autoritarism? / **288**

Familia, căsătoria și relațiile de gen / **289**

Postmaterialismul – la capătul tunelului? / **292**

România 2005: (încă) la începutul modernității / **293**

 Câteva considerații tehnice / **293**

 O hartă a Europei / **298**

România 2005: diferențe între grupuri / **301**

Concluzie: A V-a tranziție. De la comunism la postmodernitate? / **306**

Anexa tehnică / **310**

Lista de referințe / **315**

Date despre autori / 319

Tovarăși sau cetățeni? Suport pentru democrație și economia de piață

Căderea comunismului a reprezentat un moment definitoriu pentru societatea română. Deși repetarea *ad nauseam* a acestei afirmații a transformat-o într-un veritabil clișeu, acest lucru nu o face mai puțin adevărată. Revoluțiile anti-comuniste din 1989 reprezintă „o ruptură culturală și civilizațională majoră... începutul apariției treptate a noii culturi și civilizații post-comuniste” (Sztompka, 1996: 120). Anul 1989 a marcat așadar începutul unei tranziții complexe, al unei schimbări sociale radicale. Dacă tranzițiile către democrație ale țărilor din America Latină, cele care au marcat începutul celui de-al treilea val de democratizare (Huntington, 1993), au necesitat doar reforme politice, în cazul țărilor post-comuniste tranziția a însemnat nu doar reforme politice ci și reforme economice și sociale. Toate cele trei tipuri de reforme sunt necesare, deoarece democrația a supraviețuit doar în țări cu o economie de piață și nu a supraviețuit în nici o țară cu un alt tip de economie (Dahl, 1998: 166). Vitányi arată că dacă schimbările necesare în plan politic pot fi implementate în doar câțiva ani, schimbările economice sunt mult mai complicate, iar cele culturale au nevoie de și mai mult timp (Vitányi, 1999: 187-188).

Simultaneitatea tranziției la democrație și economia de piață

Această dilemă a simultaneității este caracteristică tranzițiilor post-comuniste. Cu excepția Germaniei și a Japoniei, țări în care democrația și economia de piață au fost implementate de o putere externă după al doilea război mondial (Crawford, 1995: 3), în nici o altă țară democrația și economia de piață nu au fost aplicate simultan (Schopflin 1994; Hall 1995; Offe 1997; Pickel și Wiesenthal 1997). Experiențele anterioare ale țărilor care au încercat un astfel de proiect au generat, la începutul tranziției, o atitudine mai degrabă sceptică față de șansele de succes ale tranzițiilor post-comuniste: „mulți autori au identificat declinul economic care acompaniază restructurarea economică drept

dilema esențială a dublei tranziții, argumentînd că suportul populației pentru democrație se va reduce dacă bunăstarea majorității populației este diminuată substanțial de reforme” (Kullberg și Zimmerman, 1999: 326). Argumente similare sînt oferite și de Przeworski (1991), Diamond (1992), Haggard și Kaufman (1995), Nelson (1995), Gati (1996) sau Mărginean (1999). Aceste avertismente erau extrem de importante dacă ținem cont de faptul că literatura de specialitate consideră că „pentru instalarea democrației și a economiei de piață în fostele state comuniste este necesară crearea nu doar a instituțiilor și a proceselor intrinsece acestor sisteme, ci și a unor atitudini publice care le acceptă și le sprijină” (Mason și Kluegel, 2000: 11). Suportul cetățenilor nu este necesar doar pentru buna funcționare a noilor sisteme; acesta este necesar pentru existența sistemelor democratice (Easton 1965; Miller 1974; Norris 1999).

Aceasta este de fapt una dintre ideile centrale în literatura de specialitate: consolidarea democrației nu este posibilă într-o societate care nu acceptă idealurile democrației. Stabilitatea unei democrații depinde de gradul de consistență dintre principiile de bază ale sistemului politic și valorile politice ale cetățenilor (Almond și Verba 1963; Dahl 1989; di Palma 1990; Diamond 1993; Sørensen 1993; White, Gill și Slider 1993; Hahn 1995). Există însă și critici ai acestui argument. Barry (1970: 48-52) consideră că o țară poate deveni o democrație stabilă și în absența inițială a unui număr mare de persoane cu valori democratice, deoarece democrațiile își educă proprii cetățeni cu astfel de valori. Przeworski (1991) elimină complet cetățenii din procesul de democratizare, susținînd că singura condiție pentru ca o democrație să supraviețuiască este atingerea unui echilibru care poate fi menținut (deși acesta de multe ori nu este o adevărată democrație).

Reacțiile oamenilor puși în fața unor schimbări sociale majore reprezintă unul dintre cele mai importante elemente ale tranziției: oamenii sînt atît principalii actori ai reformelor (Sztompka, 1996a: 127) cît și principalul obstacol în calea acestora (Przeworski, 1993: 185). Comportamentul cetățenilor are de asemenea un rol important în procesul de consolidare a democrației (Bunce, 2003: 170). Democrația necesită implicarea activă a cetățenilor (Dalton și Wattenberg 2000; Norris 2002).

Democrația are nevoie, așadar, de cetățeni cu valori și comportamente democratice. În ultimele zile ale lui 1989, douăzeci și două de milioane de *tovarăși* au fost martorii prăbușirii sistemului comunist sub care trăiseră mai mult de patruzeci de ani. Cincisprezece ani mai tîrziu, în 2004, douăzeci și două de milioane de *cetățeni* au putut vota pentru a cincea oară, alegînd al treilea președinte post-comunist. Ne-am obișnuit, așadar, să jucăm după regulile democrației. Dar jucăm acest joc pentru că ne place sau

libris
pentru că sîntem obligați? Am reușit să ne transformăm din *tovarăși comuniști* în *cetățeni democrați*?
Tru oameni și cărți

Pentru a răspunde la această întrebare trebuie mai întîi să înțelegem ce este un cetățean democrat. Înțeleg prin aceasta o persoană care este atașată ideii unui sistem politic democratic, care consideră că, în ciuda tuturor problemelor sale, democrația este un sistem de guvernare „mai bun decît toate celelalte care au fost încercate” (formulare cunoscută în literatura de specialitate sub numele de „ipoteza Churchill”). Aceasta este însă o definiție minimală, la care pot fi adăugate diferite alte atribute (încredere, participare, toleranță) ce pot defini diferite tipuri de cetățeni democrați.

În cazul României o dimensiune adițională pare să fie relevantă pentru această definiție: atitudini față de economia centralizată și față de economia de piață. Importanța acestei dimensiuni poate fi explicată prin influența a doi factori. În primul rînd, la nivelul publicului există o corespondență clară între comunism și economia centralizată și între democrație și economia de piață. În al doilea rînd, presiunile externe au definit democrația și economia de piață drept două fețe ale aceleiași monede, sugerînd că o țară nu poate avea democrație fără economie de piață. Instituțiile financiare internaționale (în special Fondul Monetar Internațional) au condiționat întotdeauna asistența oferită de implementarea unor reforme economice și financiare specifice. Majoritatea acestora își au originile în ceea ce a devenit cunoscut drept „consensul de la Washington” (pentru mai multe detalii vezi Williamson 1990, 2000). În aceste condiții, implementarea simultană atît a unui nou sistem politic cît și a unui nou sistem economic necesită analiza atitudinilor publicului față de ambele sisteme (Centeno 1994; Simai 1999a).

Rose prezintă un argument similar, considerînd că, de vreme ce este dificil să găsești o democrație fără o economie de piață, nu se poate vorbi despre o democrație consolidată decît dacă publicul acceptă valorile ambelor sisteme (Rose 1992). Studii anterioare arată că democrația și economia de piață nu sînt întotdeauna acceptate simultan, deoarece reformele economice și cele politice sînt interpretate diferit de către public (vezi, de exemplu, McIntosh et al, 1994: 507). Acest lucru este cu atît mai important cu cît în literatura de specialitate este general acceptat că reformele economice adaugă o serie de constrîngeri procesului de democratizare. Przeworski (1991) oferă o analiză detaliată a efectelor negative ale tranziției la economia de piață asupra democratizării¹.

¹ Vezi și Diamond (1992), Haggard și Kaufman (1995), Nelson (1995) sau Gati (1996) pentru discuții similare.

Un model de analiză a suportului pentru democrație și economia de piață

Respect pentru oameni și cărți

Pornind de la cele discutate mai sus, analizez în acest capitol atitudinile românilor față de democrație și față de economia de piață. Întrebarea principală căreia încerc să îi ofer un răspuns este: în ce măsură acceptă românii, la mai mult de cincisprezece ani de la căderea comunismului, principiile de bază ale democrației și economiei de piață? Deși deseori nu ezităm să dăm vina pe clasa politică pentru toate problemele cu care ne-am confruntat de-a lungul tranziției (și, de multe ori, avem dreptate când facem aceste acuzații), rareori ne gândim că poate o parte din vină ne aparține chiar nouă. Sîntem noi, românii, adevărați cetățenii democrației, sîntem toleranți, sîntem dispuși să ne comportăm în mod democratic, sau, reformulînd, avem o cultură politică democratică?

Cultură politică

A discuta despre schimbarea culturii politice din perspectivă culturalistă este oarecum problematic, această abordare fiind deseori criticată pentru dificultățile pe care le are în a explica schimbarea. Eckstein (1988) recunoaște că axiomele culturalismului (acțiune orientată, variabilitatea orientărilor, socializare culturală și socializare cumulativă) sugerează într-adevăr continuitate, dar consideră, în același timp, că aceasta nu este o problemă insurmontabilă și conturează o teorie culturalistă generală care este capabilă să explice schimbarea. Această teorie poate fi aplicată atît în cazul schimbărilor graduale (normale, de zi cu zi) cît și în cazul schimbărilor drastice (generate de discontinuități sociale). Eckstein sugerează că în cazul schimbărilor drastice „cognițiile care fac experiențele inteligibile și dispozițiile normative (scheme afective și evaluative) trebuie re-învățate în mod cumulativ ... schimbările în cultura politică ce apar ca răspuns la discontinuități sociale ar trebui să fie caracterizate inițial de o considerabilă lipsă de formă” (Eckstein, 1988: 796)².

Pornind de la tipurile de adaptare la schimbare (ritualism, inovație, retragere, rebeliune și conformism) identificate de Merton (1957: 141-157), Eckstein prezintă următoarele strategii pe care indivizii le pot folosi pentru a se adapta la schimbări drastice: conformitate ritualică (doar noile reguli sînt acceptate, nu și idealurile), conformitate pragmatică (noile idealuri sînt acceptate, dar regulile nu), retragere (atît

² Argumente similare pot fi înfîlnite și în Lipset (1960) și Huntington (1968).

idealurile cât și regulile sînt respinse) și rezistența la autoritate (noile reguli și idealuri nu sînt doar respinse ci sînt înlocuite cu noi reguli și idealuri). Aceste strategii duc, în cele din urmă, la crearea unor noi modele și teme culturale.

Swidler propune o teorie similară, construită în jurul conceptului de strategie de acțiune, definit drept model de acțiune ce permite atingerea diferitelor scopuri pe care oamenii le pot avea. În contrast cu viziunea tradițională asupra culturii, Swidler consideră că aceste strategii de acțiune sînt mai stabile decît scopurile, rezultînd că în perioade de schimbare socială oamenii ar putea prefera acele scopuri pentru care au o strategie de acțiune disponibilă (Swidler, 1986: 277). Aceasta poate explica, de exemplu, de ce anumite persoane acceptă idealurile economiei de piață pe cînd alte persoane le resping categoric.

Aceste două teorii sugerează că schimbările în cultura politică sînt posibile și se completează reciproc pentru a oferi un posibil scenariu pentru aceste schimbări. Căderea regimului comunist a dus la apariția unor noi idealuri (democrație și economie de piață) și reguli de funcționare a societății ce trebuie acceptate de către cetățeni. Procesul de adaptare de la vechile reguli și idealuri la cele noi este un proces de durată, caracterizat de competiție între diferite ideologii pentru a fi acceptate de către public. În timpul acestui proces, oamenii pot folosi oricare dintre strategiile discutate de Eckstein.

Data fiind dualitatea tranziției post-comuniste, este posibil ca diferite combinații de strategii să fie folosite în funcție de importanța pe care diferitele reguli și idealuri o au pentru cetățeni. Trebuie remarcat că unele combinații au o probabilitate mai mare de a fi adoptate. De exemplu, conformismul în raport cu democrația și economia de piață este probabil o combinație des întîlnită. Adaptarea parțială, în special prin conformism față de democrație și ritualism în raport cu economia de piață poate fi de asemenea o combinație frecventă, caracteristică celor care se tem de efectele negative pe care tranziția la economia de piață le poate avea asupra lor. O a treia combinație destul de frecvent întîlnită este definită de ritualism în raport cu democrația și economia de piață, combinație ce caracterizează persoanele care nu sînt convinse de idealurile celor două ideologii dar respectă regulile de funcționare ale acestora. În timp, este de așteptat ca doar anumite combinații de strategii să funcționeze, cele care nu lucrează fiind abandonate. Este de asemenea de așteptat ca din ce în ce mai mulți oameni să adopte combinația ideală pentru succesul tranziției: conformism față de democrație și economia de piață.